

IV. Проблеми формування національної еліти в сучасній Україні

Лариса Абизова

Українська інтелігенція та парадигма національної ідеї у сучасному інтелектуальному контексті

Стаття є дослідженням можливостей сучасної української інтелігенції у збереженні, трансляції та популяризації національної ідеї. Філософська рефлексія спрямовується на осмислення специфіки діяльності та мислення інтелігенції у глобалізаційних трансформаціях. Констатується тісний взаємозв'язок між діями інтелігенції, інтелектуальним контекстом епохи та державною владою. Обґрунтовується теза про те, що традиційна інтелігенція, маючи фактичну монополію на розумову працю, є зберігачем духовної спадщини суспільства. Зазначено, що збереження екзистенції національної ідеї залежить від громадянської позиції української інтелігенції. Зроблено висновок про небезпеку державної монополізації національної ідеї.

The article researches the modern Ukrainian intelligentsia's capabilities to preserve, transmit and promote the national idea. Philosophical reflection is directed to the understanding of the intellectuals' specific activities and their way of thinking in the time of global transformations. The close relationship between the intelligentsia's actions and the general intellectual context of the time and the governmental authorities is established. The article substantiates the thesis that traditional intelligentsia, having an actual monopoly on mental work, is the custodian of the spiritual heritage of society. It is noted that the saving of the national idea's existence depends on Ukrainian intelligentsia's civil position. The author comes to the conclusion about the danger of the state's monopolization of the national idea.

Зміна геополітичного простору на рубежі століть впливає на формаційні зрушення в економічній, політичній та духовній сферах соціуму. Виникають нові механізми людського спілкування і взаємодії, звичними стають поняття «світова економіка», «світова економічна криза», «єдиний інформаційний простір», «єдина грошова одиниця», «громадянин світу», «європейська свідомість». Прагнучи здолати розподіл держав на розвинені та слаборозвинені, світ глобалізується не завжди на паритетних засадах. Утворення єдиного світового ринку товарів та послуг руйнує традиційні способи життя, які починають інтерпретуватися як відсталі та примітивні, коли люди «цураються свого». Популяризація глобальних мультикультурних цінностей, посилення світового домінування євроатлантичної культури призводить до того, що могутні транснаціональні корпорації нав'язують свої стандарти навчання, свою мову спілкування, не завжди рахуючись із національними особливостями держав, впливаючи на економіку, політику і культуру цих країн, транслюючи свій спосіб мислення, своє поняття демократії і прав людини, переваги своєї культури над іншими.

Намагаючись бути рівноправним партнером і не залишитися на узбіччі світової політики, Україна визначає своє місце в інтеграційних процесах, стверджує власні державно-національні пріоритети, підґрунтям яких має бути національна ідея. Національна ідея жила і живе в українському народі, у свідомості суспільства, проте її формулювання, трансляція та популяризація значною мірою здійснюється українською інтелігенцією.

Актуальність дослідження впливу сучасної української інтелігенції на життєздатність національної ідеї визначається не лише потребами розвитку сучасного українського суспільства, але і змінами характеру діяльності та мислення інтелігенції в контексті глобалізаційних трансформацій сьогодення.

Предметом аналізу являються можливості та особливості впливу сучасної української інтелігенції на підтримання парадигми національної ідеї в умовах розчарування суспільства в ідеалах Помаранчевої революції, а, відтак, і в ідеях демократії. Період романтичного ставлення до

демократії змінюється на критичне і, навіть, нігілістичне її сприйняття, про що свідчить політична інертність населення і низький відсоток його довіри до всіх інституцій влади.

Немає жодної політичної сили в Україні, яка б не апелювала до національної ідеї, вкладаючи в це поняття різний, інколи протилежний зміст. Інтерпретація категорії «національна ідея» має місце як в політикумі, так і академічних колах. На перших етапах дослідження української національної ідеї набувало етнографічного і романтизованого забарвлення, а спроби науково-раціоналізованого її осмислення розпочинаються з XIX ст. Їх репрезентують твори М. Костомарова, Д. Дорошенка, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Грушевського, О. Субтельного, Д. Антоновича, а також праці сучасних теоретиків, серед яких М. Томенко, М. Попович, А. Бичко, дослідники Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та ін.

Національна ідея – поняття, котре здається досить зрозумілим. І це добре, тому що визнання закладеного в поняття національної ідеї змісту засвідчує його значущість у повсякденній свідомості. Проте доцільно пам'ятати зауваження К. Юнга про існування понять, які добре осягаються інтуїцією, і яким одночасно дуже складно дати чітку дефініцію. На жаль, у нашій державі поняття національної ідеї перетворилося із демократичної новації на своєрідний штамп у політичному лексиконі влади, державна бюрократія швидко привласнює атрибути часу, використовуючи їх для своєї власної модернізації, легітимізуючи себе. Представники історіографічних та проблемно-хронологічних напрямів дослідження національної ідеї у процесі філософської рефлексії акцентують увагу на різних її аспектах, переплітаючи наукові та морально-етичні засади. Сучасне розуміння національної ідеї «полягає у визначенні мети існування етнічної спільноти... з'ясуванні її історичного призначення, виробленні системи ціннісних орієнтацій... в національній ідеї концентруються відповіді на найскладніші питання: задля чого живе нація, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот?» [5, с. 3–4]. Отже, національна ідея – це

регламентовані певними історичними та соціокультурними кодами цінності та ідеали, спрямовані на збереження і регулювання життєдіяльності нації, алгоритм буття нації у глобалізованому світі.

Суб'єктом розробки, інтерпретатором, носієм-транслятором національної ідеї є національна інтелігенція – представники академічних, наукових та освітніх центрів, культурні, політичні, релігійні та громадські діячі, від інтерпретаційних можливостей яких залежить зміст і соціальне звучання національної ідеї.

Поняття «інтелігенція» є загальноєвропейським науковим терміном, латинське за походженням воно по різному використовується мислителями в різних контекстах. У філософському енциклопедичному словнику зазначено, що «інтелігенція (від лат. *intelligentia* – розуміння, пізнавальна сила, знання, від *intelligere* – *intelligens* – розумний) – це суспільна верства населення, яка професійно займається розумовою (переважно складною) працею і має відповідно, як правило, вищу освіту» [7, с. 210]. Виникнення слова «інтелігенція» в межах граматичних парадигм латинської мови: *scio* – *scintis* – *scientia* (знаю – знаючий – знання), *scipio* – *scipientis* – *scipientia* (мислю – мислячий – мислення), *intellego* – *intellegentis* – *intellegentia* (розумію – розуміючий – розуміння), пояснює соціально-філософське значення цього терміну. Логіко-семантичний аналіз слів «інтелект» та «інтелігенція» доводить, що вони та всі похідні від них терміни пов'язані з розумовими, духовними, пізнавальними здібностями людини. Це означає, що інтелігенція має фактичну монополію на розумову працю, організовує і створює монополію у сфері духовного виробництва, у сфері культури.

У контексті подальшої стратифікаційної диференціації сучасного суспільства методологічно плідною є думка італійського філософа А. Грамші про неоднорідність інтелігенції як соціальної верстви, який виокремлює два типи інтелігенції – традиційну інтелігенцію та органічну [1]. Традиційна інтелігенція у різних іпостасях існувала на всіх етапах розвитку соціуму, в той час як органічна є породженням промислово-індустріального (нетрадиційного) суспільства. Традиційна інтелігенція є головним зберігачем та знавцем духовної, культурної спадщини суспільства, вона складається з людей, які у своїй діяльності «зберігають» культурні надбання: священнослужитель, філософ, лікар, юрист, письменник, вчитель, адже саме вони репрезентують низку важливих сфер суспільного життя – сферу релігійної ідеології та науки, освіту і мораль, систему виховання та правосуддя. Різні представники традиційної інтелігенції об'єднані певним «корпоративним духом», відчуваючи власні особливі якості, вважають себе самостійними і незалежними від влади. Представники традиційної інтелігенції виступають носіями народного духу і так званої «високої культури», через своє суб'єктивне відчуття зв'язку з минулим вони здійснюють своє право на тлумачення історичної спадщини широким верствам населення.

Діяльність представників органічної інтелігенції полягає в активній участі в організації та обслуговуванні виробництва, виробництва у широкому значенні, від промислової сфери до політичної: інженери, технологи, банкіри, менеджери, програмісти, експерти-аналітики, управлінська бюрократія, тощо.

Зміна характеристик інтелігенції у сучасному суспільстві зумовлена трансформаціями, які відбулися завдяки економічному розвитку, змінами у політичній сфері, у

соціальної будові духовного виробництва та механізмах культури. Змінився професійний склад і престиж сучасної інтелігенції, зросла кількість осіб зайнятих у сфері масових комунікацій і утилітарно-промислового застосування наукових знань. Інтелігенція сучасного українського суспільства також опинилася перед новою реальністю. Виникає специфічна ситуація співвідношення між інтелігенцією та народом, між інтелігенцією та владою, між інтелігенцією та громадянським суспільством, між інтелігенцією та державою. Розмілося та зникло монополієне становище інтелігенції у сфері духовного виробництва, розпалися традиційні культурно-історичні зв'язки і її просвітницький абсолютизм позбавився будь-якого вкорінення в реальності. Колишні дисидентські форми протесту – підпільні видання, акції громадянської непокорності – поступилися місцем державним і недержавним мас-медіа. Духовне виробництво стало масовим, воно перетворилося на сферу масового виробництва, «інформаційно-гуманітарна революція породжує індустрію гуманітарних технологій, які дозволяють цілеспрямовано змінювати суспільну думку, людську суб'єктивність, інформаційно-гуманітарне середовище людини, а, відповідно, і процес самовідтворення людства у всій його багатомірності, темпоральності, тотальності. Перехід до цього нового способу самовідтворення людства в нелінійному світі досить драматичний, оскільки пов'язаний з трансформаціями фундаментальних соціальних інфраструктур... екзистенційними небезпеками, загрозами та ризиками» [4, с. 232]. Широкі верстви населення, які аналізують і свідомо виражають те, що зараз відбувається у суспільстві опановують інструменти такого вираження. Інтелігенція вже не може претендувати на те, щоб знати і мислити за інших, а відтак патерналістські повчати їх, повідомляючи абсолютну істину чи принципи моралі. З вище зазначеного можна зробити висновок, що інтелігенція опинилася у незвичній ситуації: колишнє монополієне становище у сфері розумової праці зникло, але стара претензія духовного монополіста у залишкових формах ще зберігається.

Очевидно, що ускладнився сам споживач інтелектуального продукту, який продукує інтелігенція – суспільство. Поступово видозмінюється ліберальна модель суспільства, змінюється статус людини, з «людини, яка думає» вона поступово дрейфує до «людини, яка функціонує». Аналізуючи динаміку змін української спільноти Т. Воропаєва зазначає, що «негативними соціокультурними трансформаціями є зменшення кількості респондентів, які представляють «європейську людину», «підприємницьку людину», а також збільшення кількості респондентів, які репрезентують «кризову людину», «маргінальну людину», «розчаровану людину», «конформну людину», «закриту людину» [6, с. 198]. Суб'єктом політичного життя стає маса-електорат, а політична боротьба перетворюється на риторику професіоналів та змагання політтехнологів. Пересічний громадянин завдяки всім схемам маніпулювання його розумом, почуттями, волею, смаками перетворюється на функціональну одиницю з певною керованою програмою дій. Сучасна людина, на відміну від «людини, що бунтує» А. Камю, бунтує частіше за все у своїй уяві, рідко виходячи за межі мовчазного незадоволення, втрачає здатність говорити, мати свою думку. Сучасній людині важко зрозуміти себе, визначити сенс свого існування. Базові екзистенції соціуму (суспільні цінності та установки) зберігає, як і раніше, саме традиційна інтелігенція.

На думку Ж.-П. Сартра, сутність інтелектуала визначається його здатністю заперечувати. Традиційна інтелігенція залишається невільною у своїй публічній політичній діяльності, особливо у політичній сфері. Вона вважає себе представником суспільства, історії людського інтелекту, носієм традиції, як правило, її характеризує опозиційне ставлення до влади, критичність і незалежність поглядів. Вона ніколи не може покинути повністю позиції служіння суспільству, тому що це було б руйнуванням основи її (традиційної інтелігенції) існування. Проте, втягнута до певної діяльності щодо виконання складної системи безпосередніх та опосередкованих замовлень влади, традиційна інтелігенція починає вважати себе важливим суб'єктом державної діяльності. Традиційна інтелігенція у своїх стосунках з державною владою завжди матиме, як то кажуть, «певні проблеми» – проблеми, викликані амбівалентністю та суперечливістю її соціальної позиції. Інтелігенція, залучена до справ управління, намагається здійснювати владу так, щоб не загубити ореолу героя громадянського суспільства. За словами французького філософа, засновника медіології Р. Дебре, інтелігенція хоче мати авторитет, насолоджуючись всіма його перевагами, але не хоче мати неприємностей, пов'язаних із володінням владою. Інтелігенція сьогодні готова служити і лівим, і правим, відповідно, не влада маніпулює інтелігенцією, а саме остання займається маніпулюванням чужою свідомістю, беручи участь у діяльності владних структур [2]. З одного боку, ідея збереження соціальної спадщини залишає її на позиціях служіння суспільству, з іншого, – участь у справах державотворчості віддаляє її від реальної духовної влади.

Аналізуючи характеристики вітчизняної інтелігенції необхідно враховувати своєрідний шлях її формування, обумовлений політичною історією України. Інтелігенція сучасного українського суспільства, що перебуває у стані перманентних трансформацій, принципово відрізняється за своїми соціальними характеристиками, а, звідси, і за змістом своєї інтелектуальної діяльності від інтелігенції традиційного суспільства. Держава і влада зацікавлені у «привласненні» традиційної інтелігенції та в контролі над нею. Влада для свого ефективного функціонування повинна спиратися на виправдану в очах широких народних мас культурну спадщину. Носієм культурної спадщини є традиційна інтелігенція, отже, саме вона, через своє суб'єктивне відчуття зв'язку з минулим, здійснює своє право на інтерпретацію минулого і сьогодення, а також дій влади широким верствам населення. Інтелігенція бере на себе роль помічника влади, забезпечуючи «спонтанну» згоду населення з тими напрямками соціального розвитку, які задані владними структурами. Хто забезпечує законність тієї чи іншої позиції влади у суспільній думці? Безперечно, вчитель, вчений-експерт, діяч мистецтва, священник і значно меншою довірою населення користуються слова, наприклад, банкіра або міністра, тобто людей відверто матеріально пов'язаних із владою.

Сучасній українській інтелігенції притаманне почуття опозиційності до влади, до масової культури і масового суспільства. У недавній історії України державна влада

боролася з національною ідеєю, а національна ідея протистояла і розвивалася всупереч державній владі. Після проголошення незалежності фактично вперше влада почала розглядати національну ідею як позитив, стала її офіційним захисником, що провокує питання тотожності принципів національної ідеї та дій державної влади. Економічні невдачі влади, котра начебто керується національною ідеєю, небезпечні та загрозові як для суспільства, так і для національної ідеї, що особливо відчутно по лівий бік Дніпра, де специфіка масової свідомості суспільства прямо пов'язує невдачі в економіці з національною ідеєю та націоналізмом. Суспільство поступово звикає до державної монополізації національної ідеї. В умовах політичної боротьби, «хитання» між східним та західним зовнішньополітичними векторами, важко передбачити наскільки сталою буде позиція політичних сил щодо національної ідеї, адже, «роздробленість політико-економічної системи України створила умови для формування протилежних поглядів на пріоритети і тлумачення українських національних інтересів» [3, с. 67]. Слід пам'ятати, що політичні маніпуляції з лозунгами національної ідеї є небезпечними.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що розробка і збереження екзистенції національної ідеї у певній автономності від державної влади, як і раніше, залежить від дій української інтелігенції, яка за певних обставин може офіційно співпрацювати з владою або ж політично радикалізуватися, протистояти їй. Два чинники дозволяють стверджувати, що українська інтелігенція здатна до збереження і поширення парадигми національної ідеї – інтелектуального та ідеологічного фундаменту незалежної української держави. Це, по-перше, її традиційність (вона є зберігачем інтелектуальної спадщини, історії народу), по-друге, те, що вона була і залишається національною інтелігенцією, вболіваючи за національні інтереси держави. В окресленні національного інтелектуального контексту, основою якого є погляд на Україну як на славетну державу із власною історією, політичною долею і своїм власним майбутнім, роль слова, громадянська позиція традиційної інтелігенції, попри всі соціальні новації, є в Україні значимими та вагомими як для суспільства, так і для державної влади.

1. *Грамуши А.* Тюремные тетради. В 3 ч. Ч. 1. / Пер. с ит. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
2. *Дебре Р.* Введение в медиологию / Пер. с фр. Б. Скуратова. – М.: Праксис, 2010. – 368 с.
3. *Кудря І.* Політекономічний аналіз трансформаційних процесів українського суспільства // Українознавчий альманах. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 5. – С. 65–68.
4. *Соболь О. Н.* Гуманитарно-информационные трансформации постмодерного века // Наука и образование: современные трансформации: Монография / Ин-т философии им. Г. С. Сковороды НАН Украины. – К.: Изд. ПАРАПАН, 2008. – С. 227–250.
5. *Солдатенко В. Ф., Крижанівський В. П., Левенець Ю. А.* та ін. Українська ідея. Історичний нарис. – К.: Наукова думка, 1995. – 131 с.
6. *Воролаєва Т.* Українська спільнота кризь призму культурно-світоглядних трансформацій // Українознавчий альманах. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 5. – С. 194–198.
7. *Философский энциклопедический словарь* / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.